

SRBI U TEMIŠVARU

SERBS IN TEMISVAR

The author presents the contemporary status of the Serbian community in the Romanian town of Temisvar. At the 2002 population census Serbs in Temisvar numbered some 6000 persons, which amounts only to 2.2% of the total population of this town. However, the number of all the Serbs living in Temisvar represents almost a third of all the Serbs in Romania (22.000 according to the 2002 population census). The presence of Serbs in Temisvar has been proven since the 15th century, and they can be ranked amongst the old settlers of the town. Serbs have a relatively wide network of media of national socialization with yearlong tradition at their disposal, including schools (the first one having been founded in 1760) with a particularly important secondary school in Serbian language, and cultural institutions (the first reading society was founded in 1851). The first newspapers (Banatskij almanah, 1827) date in the first half of the 19th century. Especially important for the identity of Serbian minority is Orthodox church. Organizationwise, the Orthodox church municipality of Temisvar is subject to the Patriarchy of Belgrade. The author ascertains that adherence to Serbian minority in Romania (and in Temisvar) is not and has never been an obstacle for job seeking or professional promotion. And yet the use of Serbian language is constantly decreasing (mixed marriages), links between members of Serbian community are loosening, and there is less interest in organized activities within associations. Nowadays Temisvar is becoming the biggest Serbian center in Romania due to immigration of Serbs from the rural parts of the country. However, in author's opinion, preservation of Serbian community in Temisvar will primarily depend on the initiative and success of individuals, members of Serbian community.

Keywords: Romania, Temisvar, Serbian community, ethnic identity

Avtor prikazuje sodoben položaj srbske skupnosti v romunskem mestu Temišvar. Število Srbov v Temišvarju je ob zadnjem popisu leta 2002 znašalo dobrih 6000 oseb, kar predstavlja le 2,2% celotnega števila prebivalstva mesta Temišvar. Toda število vseh v Temišvarju živčih Srbov predstavlja skoraj tretjino vseh v Romuniji živčih Srbov (po popisu leta 2002 je v Romuniji živelo dobrih 22.000 Srbov). Prisotnost Srbov v Temišvarju je dokazana od 15. stoletja dalje tako, da je mogoče Srbe šteti med stare naseljence mesta Temišvar. Srbi imajo na razpolago relativno široko mrežo medijev: narodne socializacije, z dolgotrajno tradicijo delovanja: šolstvo (prva šola je bila ustanovljena leta 1760), znotraj katerega ima poseben pomen gimnazija v srbskemu jeziku; kulturne ustanove (prvo čitalniško društvo je bilo osnovalo leta 1851); v prvo polovico 9. stoletja sodi tudi nastanek prvih časnikov - Banatskij almanah, 1827. Posebno mesto v identiteti Srbov predstavlja pravoslavlje. V organizacijskem smislu je pravoslavna cerkvena občina v Temišvarju podrejena beograjski patrijarhiji. Avtor ugotavlja, da pripadnost srbski manjšini v Romuniji (in v Temišvarju) ni (ne) predstavljala ovire pri njihovem vstopu in napredovanju v romunsko družbo. Kljub temu pa avtor ugotavlja, da se raba srbskega jezika krči (mešani zakoni), da se povezave med pripadniki srbske skupnosti rahljajo in da je mogoče opaziti manj zanimanja za organizirano društveno življenje. Temišvar postaja zaradi priseljevanja Srbov iz ruralnega zaledja največje srbsko mesto v Romuniji. Toda domet srbske skupnosti v Temišvarju bo, po mnenju avtorja, primarno odvisen od prodornosti in uspešnosti posameznikov, članov srbske skupnosti.

Ključne besede: Srbi, Temišvar, crkve, skole, političke partije, periodika

Grad na Begeju. Prvi do sada poznati pisani pomen Temišvara potiče iz 1177. godine. Turci su zauzeli grad 1552, a proterali su ih Austrijanci 1716. godine; od tada počinje moderna istorija Grada na Begeju.

Godine 1716. zabeležena su tri kvarta: Grad, Velika palanka i Mala palanka. Novi razvoj Temišvara tekao je ovako: posle 1716. utvrđen je centralni kvart Grad (I) i zasnovan kvart Fabrika (II); na dobrima izvan Grada, takozvanim Majurevima, nastao je kvart Elizabetin (III), a kasnije i trgovinski centar Jozefin (IV); pozno su u Temišvar uključena prigradska sela: Mehala 1910 (V), Fratelija 1948 (VI), Frajldorf 1950 (VII), Giroda 1951 (VIII) i Plopi takođe 1951 (IX kvart).

Demografska slika tokom vremena. Srbi spadaju u stari sloj temišvarskoga stanovništva. Nauka nije ustanovila kada se oni prvi put pominju u Temišvaru, ali je to u svakom slučaju bilo pre dolaska Turaka; godine 1481, pri jednoj od mnogobrojnih bitaka hrišćana protiv turske vojske, doselilo se u okolinu Temišvara oko 50.000 duša¹; oko 1502, pri despotu Radiču Božiću bilo je novog doseljavanja Srba u šire područje, ali koje je opet zahvatalo i Temišvar². To ne bi trebalo uzeti jednosmerno, jer je, pored naseljavanja, bilo i raseljavanja. Jedno od njih zabeleženo je 1551, kao sklanjanje ispred Turaka. U tursko vreme, koje je za Temišvar omeđeno godinama 1552. i 1716, Srbe su zabeležili pečki kaluderi, koji su 1660, odnosno 1666. godine, ovde kupili milostinju; godine 1660. upisano je tridesetak imena, uglavnom srpskih, a 1666. kaluderi su naišli o Božiću, i zadržali se čitavih 10 dana, zapisavši oko 120 imena, koje priložnika, koje za pomen, opet poglavito srpskih³. Opisujući svoje putovanje okolinom Temišvara negde 1655. godine, Evlija Čelebi⁴ je naznačio u Temišvaru 36.000 hrišćana⁵. I iz velikih seoba 1690, odnosno 1737, verovatno je bilo naseljavanja i u Temišvar. Godine 1716, kada je Evgenije Savojski opsedao Temišvar, podržali su ga iz tvrđave Srbi na čelu sa vladikom Nikolom Dimitrijevićem.

Sve su to, nažalost, samo kvalitativne procene, a tačne brojke nalazimo tek u ugarskim popisima u drugoj polovini XIX veka, pa i to tek od 1880. godine, jer je

* * *

¹ Dr Dušan J. Popović, *Srbi u Vojvodini*, Knjiga prva, Novi Sad, 1990, str. 81-82.

² Isto, str. 121-122.

³ Svet. Matić, *Katastig pečki iz 1660-1666*, "Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu", Sveska 11, Knjiga V Sveska 1, Sremski Karlovci, 1932, str. 76-77.

⁴ Dr Dušan J. Popović, *navedeno delo*, str. 254.

⁵ Ako je na mestu pretpostavka da su to bili poglavito Srbi (Dr Dušan J. Popović, *navedeno delo* i str.), teško je objasniti gde su oni i kako nestali, jer se u nastavku sreću mnogo manje brojke.

u ranijem popisivanju beležena samo veroispovest, pa je opet samo približno određivanje broja Srba u celokupnom broju pravoslavaca.

Prema zvaničnim popisima⁶, broj Srba u temišvaru kretao se ovako:

	T (Grad)	T (Fa-brika)	T (Mehala)	Ostali	Svega	A %	B %
1854.					1770	8,6	
1880.					1752	5,2	
1897.	183	641	914		1738		
1900.	359	1060	839		2258		
1910.					2482	3,4	
1920.	333	817	648		1798	2,2	3,67
1930.	540	574	667		2156	2,4	4,85
1940.	455	523	537		2498	2,3	5,76
1956.					3065	2,2	6,59
1966.					5146	2,4	11,63
1977.					6268	2,3	14,95
1992.					7748	2,3	26,64
2002.					6270	2,2	27,84

A - procenat Srba u celokupnom stanovništvu Temišvara

B - procenat Srba Temišvaraca u celokupnom broju Srba u Rumuniji

Dakle, u apsolutnim brojkama, broj Srba u Temišvaru je tokom poslednjih 150 godina bio u stalnom porastu, ali istovremeno, usled naglog razvoja Grada na Begeju, njihov udeo u celokupnom stanovništvu je bio u stalnom opadanju. Konačno se apsolutni broj Srba u Temišvaru učtverostručio, ali se istovremeno njihov udeo u temišvarskom stanovništvu smanjio, takođe četiri puta.

* * *

⁶ Mada su u pitanju zvanični podaci, treba napomenuti da se oni ponekad razlikuju u raznim izvorima, čak i u državnim izveštajima, jer se pokatkad objavljuje broj Srba zajedno sa brojem Hrvata i Slovenaca. Na rasvetljavanju ove problematike najviše je uradio Ljubomir Stepanov, pa sam njegove proračune (knjiga *Savez Srba u Rumuniji*, Temišvar, 1997) najviše koristio.

Drugi je vid da povečanje broja Srba u Temišvaru nije odraz povećanja opšteg broja Srba u Rumuniji. Broj Srba u Rumuniji bio je u opadanju, kao što sledi:

1924.	1930.	1940.	1956.	1966.	1977.	1992.	2002.
44.078	44.413	43.405	40.517	38.236	35.929	29.080	22.518

Dakle, broj Srba u Rumuniji u razdoblju 1924-2002. sveo se na polovinu, dok se broj Srba u Temišvaru u istom razdoblju utrostručio. Broj Srba u Temišvaru je narastao uglavnom doseljavanjem srpskog seoskog stanovništva na račun praznjenja srpskih sela u okolini.

Problem je, međutim, u negativnom prirodnom priraštaju. Ostarelost manjinskih populacija dovodiće dalje do spektakularnih padova. Prema mojim nalazima, od svih brakova u srpskim porodicama u Rumuniji, samo 25% ima ženu ispod 39 godina, što znači da nam je, i samo teoretski, tek četvrtina brakova plodna, pa treba očekivati da će u narednoj generaciji pad iznositi čitavih 75%. Trenutno je u Temišvaru stanje nešto bolje, ali opšte stanje će sigurno uticati i na Temišvar.

Veroispovest i verska organizacija. Srbi u Temišvaru su pravoslavne veroispovesti. U staro vreme imali su opštstva u Gradu i u Velikoj Palanci. Sadašnje, već tradicionalno, organizovanje nastalo je na teritorijalnom načelu nakon izgradnje novoga Temišvara po izgonu Turaka 1716. godine, i obuhvata tri crkvene opštine: Gradsku, Fabričku i Mehalsku. Ostali kvartovi podeljeni su među ovim crkvenim opštinama sa izraženom namerom da se one brojčano uravnoteže; ipak je Gradska crkvena opština najmnogobrojnija.

Sadašnja Gradska crkvena opština zasnovana je sredinom 18. veka pri Sabornoj crkvi hrama Vaznesenja Gospodnjeg, izgrađenoj 1848. godine. Mada je od starine u njoj bilo i pravoslavaca drugih narodnosti, osobito Grka, Srbi su uvek imali vodeću ulogu, tako da prilikom jerarhijske podele u Karlovačkoj mitropoliji 1864. godine u njoj nije ni povedena deobna parnica.

Sadašnja Fabrička crkvena opština zasnovana je takođe sredinom 18. veka, pri crkvi hrama Svetoga Velikomučenika Georgija, izgrađenoj 1755. godine. I u njoj je tokom vremena bilo i pravoslavaca drugih narodnosti, osobito Grka i Rumuna. Prilikom jerarhijske podele u Karlovačkoj mitropoliji Rumuni su pokrenuli deobnu parnicu, ali su je izgubili.

Sadašnja Mehalska crkvena opština zasnovana je pod kraj 18. veka pri crkvi hrama Svetoga Nikolaja, izgrađenoj 1796. godine. Prilikom jerarhijske podele u

Karlovačkoj mitropoliji, na osnovu deobne parnice, Srbima, kao jačoj zajednici, pripala je crkva. a Rumunima je isplaćena odgovarajuća namira.

U organizacionom pogledu u Temišvaru je sedište Okružnoga protoprezvitera temišvarskog⁷, ali i sedište Pravoslavne srpske eparhije temišvarske, podređene Beogradskoj patrijaršiji. Eparhijski presto je upražnjen pravno od 1932, prelaskom vladike Georgija (Letića) na Banatsku eparhiju, a činjenički već od samoga povlačenja srbijanske vojske iz Temišvara 1919. godine. Eparhija je pod upravom arhijereja administratora kojeg odredi Sveti sinod Srpske pravoslavne crkve.

Crkvene opštine deluju kao pravna lica, mada je status Eparhije s državno-pravnog stanovišta nesređen.

Osim pravoslavaca, u naše dane sreću se Srbi i u takozvanim neoprotetantskim skupštinama: među baptistima, pentikostalcima, adventistima i slično, ali je njihov broj neznatan, tako da ne postoji druga srpska verska zajednica, sem pravoslavniha.

Pored vernika, tokom poratnih godina bilo je ljudi koji su se izjašnjavali kao ateisti. Oni su to činili bilo što su zauzimali društvene položaje, bojeći se da ih ne izgube, bilo iz pomodarstva. Ipak su to činili poglavito pojedinci, i nisu poznate cele porodice koje bi se izjašnjavale ili ponašale kao ateisti. U srpskom stanovništvu Temišvara praktično nema nekrštenih i neopojanih. Začudo, izvesno vreme nije se redovno venčavalo u crkvi. Sada je to ponovo zavedeno, nešto iz verskih pobuda, a nešto zbog lepote i svečanosti samoga čina.

Jezik. Čini se izlišnim tvrditi da Srbi u Temišvaru govore srpskim jezikom. Ipak, treba uzeti u obzir da su Srbi u Temišvaru od vajakada u nezatnoj manjini, tako da su maltene vekovima bili upućeni da govore stranim jezicima. Zbog toga je, bar od 20. veka, srpski jezik kojim su govorili Temišvarci bio mnogo nepravilniji od srpskoga jezika kojim se govorilo u selima, osobito što je bilo praktično čisto srpskih seoskih sredina. U gradovima je bio veći i broj mešovitih brakova, u kojima se nije govorilo srpski, o čemu je još Crnjanski slikovito pisao: da gospođe u crkvi pitaju: Joco, vas zagt er⁸? Zanimljivo je da se gubljenje jezika nije odražavalo, kao što najčešće biva, gubljenjem leksike, nego gubljenjem maternje melodije, tako da su se temišvarski Srbi raspoznavali po tome što su naglaskom zanosili na nemački, rumunski ili mađžarski.

* * *

⁷ Naziv je tradicionalan; prema terminologiji sadašnjega *Ustava Srpske pravoslavne crkve* odgovara mu arhijerejsko namesništvo.

⁸ Was sagt er?, nem. Šta on to kaže? (Miloš Crnjanski, *O Banatu i o Banačanima*, Novi Sad, 1989, str. 50).

Po dolasku seoskog stanovništva u grad, dogodile su se dve naporedne pojave: najpre se u gradu čuo bolji srpski, zatim su i pridošlice potpale pod uticaj stranih jezika na kojima su se svakodnevno morale sporazumevati sa sredinom. To se manje osetilo u prvoj, ali mnogo više u drugoj generaciji, koja je počela sve više zanositi na tuđe, i upravo se najpre kod školske omladine počeo gubiti tonki, muzički akcenat.

U novim uslovima broj mešovitih, osobito rumunsko-srpskih brakova se povećao, a u mešovitim brakovima intelektualaca najčešće se ne govori srpski.

Dok je nekada temišvarska omladina među sobom govorila mađžarski i nemački, sada se i u srpskoj gimnaziji u Temišvaru za vreme odmora sve više čuje žagor na rumunskom jeziku. Mala je uteha što je stanje isto i u ostalim manjinskim gimnazijama.

Društveno stanje i zanimanja. U pogledu društvenoga stanja i zanimanja stanovništvo Temišvara je od davnina vrlo raznoliko.

U samom Gradu živeli su blagorodni, plemići. Mada su oni nosili predikate po svojim posedima i tamo imali dvorce, po dostojanstvu su i u Temišvaru (Gradu) držali kuće i u njima bivali više nego li na posedima. Dalje je u Gradu bilo velikih uglednih trgovaca, tako da se u Sabornoj crkvi znalo gde su trgovački stolovi⁹. Bilo je i intelektualaca: sveštenika, učitelja, advokata, lekara, činovnika, nižih i viših oficira. Kućevlasnici su takođe bili na dobrom glasu. Grad je bio kvart izabranika.

U Fabriki su živele poglavito zanatlije, mali trgovci, baštovani i nešto mesne inteligencije. Bilo je i gradskih žitelja koji su imali kuće i imanja u Fabriki i zbog nečega bili privezani za ovaj kvart. Neki od njih su se i sahranjivali u Fabriki, ali su u nadgrobnim natpisima naglašavali da su "burgeri"¹⁰ temišvarski. U svakom slučaju, ako Fabrika i nije dosegala dostojanstvo samoga Grada, ona je bila ugledan kvart i stanovništvo mu je bilo privrženo.

Mehala, kao selo, sastojala se poglavito od zemljoradnika, koji su se uz to bavili pomalo i stočarstvom, uglavnom kultivisanjem manjih parcela, baštovanstvom za temišvarsku pijacu itd. Mada je i ovde bilo zanatlija, oni nisu bili ni tako brojni, ni tako produktivni kao Fabričani. Mesna inteligencija (sveštenik, učitelj i niže činovništvo) takođe se i ovde podrazumeva.

* * *

⁹ Slobodan Kostić, *Grobovi episkopa i gradana temišvarskih u Pravoslavnom srpskom sabornom hramu temišvarskom 1757-1838*, Temišvar, 1938, str. 32.

¹⁰ Bürger, nem. građanin.

Zanimljivo je da se to stanje dugo održalo. Mada je posle Prvog rata praktično nestala kategorija blagorodnih, a po zakonu, i privilegovanih, struktura temišvarškoga stanovništva se dosta resko razlikovala po kvartovima, u smislu da je u Gradu uglavnom bila "gospoda", u Fabriki - zanatlije, a u Mehali - "paori". Evo zanimljivog pregleda zanimanja Srba u temišvaru 1940. godine:

	Grad	Fabrika	Mehala
Broj srpskih kuća	32	61	118
Broj Srba trgovaca	22	8	0
Broj Srba zanatlija	32	71	18
Broj Srba vlasnika fabrika	1 (kožara)	1 (drndara)	0

U opštem razvoju Temišvara u okviru takozvane industrijalizacije zemlje, kada su u Grad na Begeju pohrlile mase seoske omladine na zanate i škole, a odraslog stanovništva u državne fabrike, srpsko stanovništvo u Temišvaru je potpuno izmenilo svoju strukturu po zanimanjima. Sada se, s jedne strane, obrazovao brojni sloj fabričkih radnika, s druge pak strane osetno se povećao broj srpske dece s visokom, a osobito sa srednjom spremom, koja su se zapošljavala u struci ili u administraciji. Dok su 1940. bila svega 2 Srbina lekara, 1 profesor i 6 advokata, sada su srpska imena nicala među inženjerima, lekarima, pravnicima, ekonomistima, pored već tradicionalnih učiteljskih, profesorskih i sveštenečkih profesija.

Ako ćemo iskreno, pripadnost srpskoj manjini nije bila ni u čemu prepreka da se napreduje u karijeri. Direktor najvećega temišvarskog preduzeća (Mašinska fabrika) dugo je bio Srbin inž. \orđe Bošnjak; direktor Poštansko-telegrafske uprave u Temišvaru opet je dugo bio Srbin, inž. Nebojša Rosić; sekretar gradske opštine dugo je bio Srbin, učitelj Milorad Blagojev; ne samo da se podrazumevalo da će Srbin biti direktor Srpske gimnazije, nego je sada i direktor najčuvenije temišvarske gimnazije "K.D.Loga" Srbin, prof. dr Aleksandar Radovan; direktor jednoga od velikih građevinskih trustova u Temišvaru je Srbin, inž. Dušan Vukovan itd.

U uslovima nastalim posle 1990. godine izvesni broj Srba, naviknut na poslovanje u državnoj službi, nije se snašao kada su se državna preduzeća počela privatizovati ili zatvarati, ali izvesni broj se i snašao: generalni direktor jedne od najvećih trgovinskih firmi u Rumuniji, "Metro", je Srbin Temišvarac; brojni Srbi - sa više ili manje uspeha - otvaraju sopstvene firme, utvrđujući svoje prisustvo u privrednom životu Temišvara.

Srpske škole. Srpske osnovne škole su osnivane po kvartovima koje su Srbi naseljavali i spadaju među najstarije škole koje se pominju u Temišvaru: u Fabriki je školsko zdanje zidano 1760, u Mehali pod kraj 18. veka¹¹, a u Gradu je Teodor Janković Mirijevski, pod pokroviteljstvom Srpske eparhije, pri već postojećoj školi, počeo predavati "po novoj normi" već 1776. godine¹².

Osnovne škole su ostale pri crkvi, to jest veroispovedne, sve do 1946. godine, kada su gradska i mehalska, na svoj zahtev, pretvorene u državne, a 1948. godine, na osnovu školske reforme, sve škole u Rumuniji su podržavljene. Srpske škole u Temišvaru su i do tada imale srazmerno mali broj učenika i radile u sistemu paralelne nastave, to jest sa jednom učiteljskom snagom u četiri razreda. Posle rata, međutim, broj prijavljenih učenika za srpske škole je počeo opadati, s jedne strane zbog toga što je posleratno naseljavanje Srba bilo u novoosnovanim kvartovima, podaleko od škola, s druge strane što je paralelna nastava sa više razreda bila prevaziđena. Tako su i sve tri srpske osnovne škole po kvartovima zatvorene 1959. godine, s tim što je 1968. ponovo otvorena Srpska sekcija pri osnovnoj školi u Mehali, koja i sada postoji, ali i od svoga ponovnog ustanovljenja radi takođe u sistemu paralelne nastave.

U međuvremenu su, na osnovu Konvencije o uređenju manjinskih osnovnih škola u Banatu, sklopljene između Rumunije i Jugoslavije 1933. godine, u Temišvaru, 1934. godine, pri Liceju "K.D.Loga", odnosno pri Učiteljskoj školi, osnovane Srpske sekcije. Srpska učiteljska sekcija imala je skromne rezultate. Srpska sekcija niže gimnazije je 1943. prerasla u Srpsku sekciju više gimnazije, koja je 1948, na osnovu školske reforme, postala Srpska mešovita gimnazija u Temišvaru. Pri toj gimnaziji radila je i osnovna škola, tako da su se pod istim krovom nalazili svi razredi (od 1. do 12). Pod raznim organizacionim vidovima ta gimnazija je opstala, i još i sada postoji.

Naporedno sa Srpskom gimnazijom i pod istom upravom, godine 1948. u Temišvaru je osnovana i Srpska pedagoška škola, koja je obučavala učitelje za potrebe srpskih škola u Rumuniji, sve do 1958. godine, kada je ukinuta.

Godine 1950. osnovana je Srpska sekcija i pri Srednjotehničkoj poljoprivrednoj školi za melioraciju u Temišvaru; godine 1954. škola je premeštena u Veliki Semikluš, a Srpska sekcija je ukinuta 1956. godine.

Sem toga, od 1953. u Temišvaru je radila Srpska bogoslovija, koja je 1961. godine zatvorena, pošto je pripremila dovoljan broj sveštenika za ondašnje potrebe naših parohija.

* * *

¹¹ Slobodan Kostić: *Šematizam Pravoslavne srpske eparhije temišvarske u Kraljevini Rumuniji za 1924. godinu*, Timišoara, 1924, str. 64-65.

¹² Stevan Bugarski, *Srpsko pravoslavlje u Rumuniji*, Temišvar - Beograd - Novi Sad, 1995, str. 219.

Sve u svemu, najstabilnija i najdugotrajnija je ostala gimnazija.

Postojanje snažne školske ustanove, Srpske gimnazije "Dositej", sa razredima počev od 1. do 12, nesumnjivo je velika prednost za Srbe u Temišvaru. Ipak, u gradu čije se ognjište prostire na preko 100 kvadratnih kilometara i koji ima preko 300.000 stanovnika, nije uvek jednostavno da deca nižih razreda dolaze u udaljenju srpsku školu, osobito što u svim kvartovima, takoreći na dohvat ruke, postoje rumunske škole.

Ove školske godine Srpska gimnazija ima 278 učenika u 12 razreda, od čega 172 u višim razredima (9-12), a samo 106 u nižim razredima (1-8). Već nekoliko godina zaredom u prvi razred se upisuje ispod 15 učenika, što će se ubuduće negativno odraziti na popunjavanje viših razreda. Svakako, u pitanju je mali prirodni priraštaj srpskoga stanovništva, ali i činjenica da srpska deca pohađaju rumunske škole. Pošto svako ima pravo da se školuje gde želi, nije popularno vršiti statistička istraživanja u tom pogledu. Ipak, istraživanje koje je sproveo Timiški županijski školski inspektorat 1980. godine pokazalo je da su 1-7. razred dveju srpskih škola u Temišvaru pohađala 223 deteta, a da je u rumunskim školama bilo 320 učenika Srba¹³. To znači da je, sa stanovišta maksimalnog obuhvatanja srpske dece u srpske škole, široko polje za dalji rad. Ako se taj problem optimalno reši, Srpskoj gimnaziji u Temišvaru ne preči skoro zatvaranje.

*Opšta srpska imovina*¹⁴. Najvažnije srpske ustanove u Temišvaru nesumnjivo su crkva i škola.

Pošto su veroispovedne škole radile uglavnom u crkvenoopštinskim stambenim zgradama, a Srpska gimnazija je otvorena u nacionalizovanoj zgradi katoličkog samostana, u kojoj se i sada nalazi, srpske škole u Temišvaru nemaju nikakvu značajnu imovinu.

Što se tiče crkvene imovine, Srbima u Temišvaru pripadaju tri crkve, Vladičanski dvor i crkvenoopštinske stambene zgrade (2 u Gradu, 3 u Fabriki, 2 u Mehali). Pod uzurpacijom je lokacija na kojoj se od 18. veka nalazila letnja rezidencija temišvarskih vladika, s tim što je sama rezidencija potpuno demolirana, a posle 1990. na lokaciji su izgrađene privatne zgrade. Premda je vođen sudski postupak, pokušava se da se proceduralnim radnjama izigra pravo vlasnika, Srpske eparhije.

Pri Gradskoj crkvenoj opštini postojale su, kao zasebna pravna lica, dve značajne dobrotvorne zaklade, čiji se kapital sastojao od po jedne velebne zgrade i

* * *

¹³ Dušan Sablić, *Srpsko školstvo u Rumuniji 1919-1989*, Temišvar, 1996, str. 147 i 224-225.

¹⁴ Poglavlje prema: Stevan Bugarski, *navedeno delo*.

zemljišta na kojoj se nalazi, a obe su u strogom centru grada. Jedna od zaklada je vraćena (Skarlatin dom), i to kao ruševina, dok je druga (Makrin dom) pod uzurpacijom, i za nju je već desetak godina u toku sudski postupak. U zamršenom procesu koji traje već desetak godina i koji je stigao i do Vrhovnog suda Rumunije, poslednja presuda, doneta oktobra ove godine, u korist je Srpske crkve. Presuda još nije konačna, jer druga strana ponovo ima pravo na žalbu.

Učešće u političkom životu i srpske političke organizacije. Srbi su učestvovali u upravi grada: imali su, kao i Nemci, svoj magistrat sve do 1781, kada je Temišvar proglašen za kraljevsku slobodnu varoš; posle toga, u sjedinjenom gradskom magistratu imali su jednak broj predstavnika s Nemcima¹⁵.

Temišvarski vladika je, po dostojanstvu, bio član ugarske Dijete; posebno je vladika Petar Petrović bio referendar u Ilirskoj, a po njenom ukidanju u Mađžarskoj dvorskoj kancelariji.

Tokom bune 1848-1849. godine temišvarski Srbi su listom podržali temišvarskoga zapovednika Georga Rukavinu da se grad ne preda Košutovoj vojsci, nego da ostane veran Bečkom dvoru¹⁶.

Srbi Temišvarci su podržavali srpske prvake koji su se u parlamentu ili inače zalagali za nacionalna prava. Ipak, neke srpske partije u Temišvaru dugo nije bilo. Prva politička partija osnovana je pod nazivom "Zemaljska srpska narodna stranka" 1934. godine; njeno bitisanje bilo je efemerno, a ukinuta je pred Drugi svetski rat.

Tokom rata u Temišvaru je osnovan Slavenski antifašistički front; ova se organizacija zbog mnogih razloga nije mogla ozvaničiti, nego je po naredbi državnih vlasti godine 1945. pretvorena u Savez kulturno-demokratskih udruženja u Rumuniji, koji je raspušten, opet po naredbi vlasti, kao politički nepodoban, 1953. godine. Zatim je, opet iz propagandnih pobuda, 1968. osnovan Savet radnih ljudi srpske narodnosti, kao ispružena ruka Žuanijskoga komiteta Rumunska komunističke partije za srpsku nacionalnu manjinu. Godine 1990. osnovan je Savez Srba u Rumuniji, s jasnom naznakom da zastupa Srbe u odnosu na rumunske vlasti. Savez je po svom statutu kao masovna organizacija sa podružnicama i članstvom, ali pošto učestvuje na lokalnim i parlamentarnim izborima on ima i odlike političke partije. Savez je preuzeo na sebe izdavaštvo, novinu i književni časopis, kulturno-umetničku delatnost i učestvovanje u političkom životu. Težnja

* * *

¹⁵ Slobodan Kostić, *Grobovi episkopa i gradana temišvarskih u Pravoslavnom srpskom sabornom hramu temišvarskom 1757-1838*, Temišvar, 1938, str. 15-16.

¹⁶ Stevan Bugarski, *Srbi iz Temišvara i okoline u događajima 1848-1849*, Zbornik radova naučnog skupa *Srpski pokret u revoluciji 1848-1849*, Novi Sad, 2000, str. 151-173.

mu je da, kao i njegovi prethodnici, podredi celokupni društveni život srpske manjine; za to nije dorastao, a na svu sreću - nema, kao prethodnici - podršku državnih vlasti da se svima nametne. Zbog toga su crkve, škole, radio i televizija nezavisne u odnosu na Savez.

*Srpske dobrotorne i kulturne organizacije*¹⁷. Najstarijom modernom organizacijom Srba u Temišvaru uopšte smatra se Sadržestvo ljubitelja knjižestva srpskog, osnovano 1827. godine. Mada je imalo izvesnu podršku lokalnih vlasti, društvo nije zaživelo, jer nije uspelo da privoli višu vlast da ga odobri.

Godine 1851. osnovano je Društvo Čitališta fabričkog, koje je vodilo i čitalište u jednoj od crkvenoopštinskih kuća fabričke crkve. Mada je zastoj u radu Društva vidljiv još od 1857. godine, kada je umro pokretač D. P. Tirol, ono je zacrtalo duboku brazdu u kulturnom životu Srba, tako da je Čitaonica pri Fabričkoj crkvenoj opštini postojala sve do Drugoga svetskog rata, a deo njenih knjiga još i sada se čuva u parohijskoj knjižnici. Knjižnica je poznije bilo i pri Eparhiji, i pri Savezu slovenskih kulturno-demokratskih udruženja, i pri Srpskoj gimnaziji. Sada je najbolje opremljena i najviše poznata Srpska čitaonica koja je pre desetak godina osnovana pri Savezu Srba, a u crkvenoopštinskoj prostoriji Sabrne crkve.

Godine 1869. ozvaničila je svoj rad Srpska pevačka družina temišvarska. Usledile su zatim i druge pevačke družine: Mehalska "Zora" (1903), Kolo mladih Srba (1919), Fabrička "Sloga" (1923), Kolo srpske pmladine (1931). godine; pored ovih bilo je i drugih pevačkih društava, koja nisu nastojala da izrade status pravnog lica. Sve su te družine radile uglavnom do Drugoga svetskog rata.

Godine 1900. registrovana je Temišvarska dobrotvorna zadruga istočno-pravoslavnih Srpkinja, koja je radila sve do Drugoga svetskog rata, kada je prikupljala pomoć za zarobljenike u tranzitnim logorima, kojih je bilo u Temišvaru.

Posle Drugoga svetskog rata Savez slovenskih kulturno-demokratskih udruženja u Rumuniji, za vreme dok je bio u milosti političkih državnih vlasti, nastojao je da potpuno prisvoji celokupnu dobrotvornu i kulturnu delatnost Srba. Tako je 1945. godine preuzeo Eparhijski srednjoškolski internat, Temišvarskoj dobrotvornoj zadrugi Srpkinja uskratio pravo da se stara o internatskoj menzi, a većim postupkom obustavio rad svih temišvarskih kuturno-umetničkih družina. U stvari, želeo je - ili se od njega tražilo - da postane jedina organizacija Srba u Rumuniji, koja da kontroliše i celokupnu kulturno-umetničku delatnost. Objedinjujući u Temišvaru najmanje četiri društva (Pevačku družinu, "Zoru",

* * *

¹⁷ Poglavlje prema: Sava Ilić, *Prilog o horskoj delatnosti Srba u Temišvaru i Banatu (1868-1944)*, Bukurešt, 1978. i Ljubomir Stepanov, *Mladost žubori, srcu govori...*, Temišvar, 1994.

“Slogu” i Kolo srpske omladine), uz to još i pozajmljujući pevače profesionalce, Savez je ostvario na umetničkom planu veoma mnogo, ali se to pokazalo neisplativim: pošto je vrlo brzo pao u nemilost političkih vlasti, njegovim ukidanjem 1953. godine ukinute su i sve formacije koje su radile pod njegovim pokrićem.

Toga istorijskog momenta i u datim istorijskim okolnostima, nije bilo ni teoretske nade da se obnovi ma i jedno od društava koja su bila žrtvovana radi stvaranja i ugleda Saveza; proces je, nažalost, bio ireverzibilan. Ugled i prestiž koje su Srbi u Temišvaru gradili decenijama istrošeni su političkom voljom koju karakteriše kratkovidost i neodgovorno nastojanje Saveza, za samo nekoliko godina. Mada su uslovi pod kojima se to sve odigravalo složeni, ostala je konstatacija i gorki ukus da su to Srbi učinili svojom rukom.

Godine 1954. osnovan je Srpski državni ansambl pesama i igara, jedina srpska umetnička profesionalna ustanova u Rumuniji, profesionalna u smislu da su svi njeni članovi bili redovno zaposleni i plaćeni. Oni nisu ni izdaleka bili profesionalci, ali su živeli od svoga rada. I ovaj ansambl je imao prvenstveno zadatak političke propagande i ukinut je čim ona više nije bila potrebna, 1970. godine.

Odmah po rasformiranju ansambla od njegovih članova je obrazovana folklorna grupa “Kolo” u okviru rumunuskoga Folklornog ansambla “Banatul”; uz podosta teškoća “Kolo” je radilo do 1991. godine. Takođe je na inicijativu bivših članova Ansambla osnovano amatersko društvo “Zora” pri Municipijskom domu kulture, koje je s prekidima aktivisalo do skoro; iz njenih redova izdvojila se pevačka grupa “Sloga”, kojoj su kasnije pristupili i tamburaši. Sve su to ostaci ostataka, i njihova se delatnost uglavnom svodila na izvođenje onoga što je nekada usvojeno.

Nezavisno od njih, godine 1969. osnovano je studentsko Kulturno-umetničko društvo “Mladost”, 1988. obnovljen je Hor Saborne crkve, a 1991. osnovana instrumentalna družina “Temišvarski tamburaši”.

Sa izuzetkom Državnoga ansambla, nijedno srpsko kulturno-umetničko društvo u Temišvaru posle Drugoga svetskog rata nije imalo status pravnog lica.

*Srpska periodika u Temišvaru*¹⁸. Srpska periodika u Temišvaru počela je sa godišnjakom pod naslovom “Banatskij almanah”, koji je izdavan 1827-1829, te tako spada među prve srpske periodike uopšte. Zamišljen kao organ Sadržestva ljubitelja knjižestva srpskog, almanah je prestao izlaziti kada je Sadržestvo raspušteno. Pri Društvu Čitališta fabričkog izlazio je godišnjak “Tamišvarskij

* * *

¹⁸ Opširnije u Stevan Bugarški, *Srpska književna periodika u Temišvaru*, “Književni život”, XXXIX, br. 3(100)/1995.

kalendar", vrlo sličan "Banatskom almanahu", 1854-1858. Naredni almanasi-godišnjaci javili su se tek posle više decenija: "Srpski narodni kalendar" izlazio je 1932-1936, "Kalendar »Temišvarskog vesnika«" - 1938-1947, i "Kalendar »Pravda«" 1948-1951.

Što se tiče samih listova i časopisa, u razdoblju 1851-1856. u Temišvaru je štampan "Zemaljsko- zakonski i praviteljstveni list", zvanično glasilo provincije Srpske Vojvodovine i Tamiškog Banata. Tokom dva meseca, oktobra i novembra 1851, Milorad Medaković je izdao u Temišvaru 12 brojeva "Južne pčele", koju je zatim preneo u Novi Sad. Godine 1852. Aleksandar Andrić je pokrenuo list "Svetovid", ali nije sastavio u Temišvaru ni punu godinu, pa se početkom 1853. preselio u Beč. Godine 1878. počeo je izlaziti u Temišvaru politički list "Narodni glasnik", koji je podržavala vladarska kuća Karađorđevića; pri njemu je 1880. izdavan i književni list "Smotra". Oba lista su prekinula izlaženje 1880. godine. Za vreme dok je u Temišvaru boravila vojska Srbije, 1918-1919, izlazio je list "Sloga"; po odlasku Srbijanske vojske iz Temišvara list je premešten u Veliki Bečkerek.

Prvi srpski periodik pokrenut u Rumuniji bio je "Glasnik. Crkveni, školski i društveni list", glasilo Pravoslavne srpske eparhije temišvarske. List je poznije preimenovan u časopis, a izlazio je, s prekidima, do 1946. godine. Godine 1972. Eparhija je obnovila izlaženje svoga glasila, pod naslovom "Bilten Srpskog pravoslavnog vikarijata u Temišvaru", koje je godine 1990. preimenovano u "Glasnik. Crkveni časopis", i pod tim naslovom izlazi i sada.

Privatni političko-informativni list "Temišvarski vesnik" izlazio je 1934-1947. godine, dovijajući se i pod raznim predratnim diktaturama i pod ratnom cenzurom; ukinut je od narodno-demokratske vlasti, jer je želeo da sačuva nezavisnost i nije prihvatio predlog da se pretvori u organ novih srpskih posleratnih organizacija.

Levo orijentisana grupa intelektualaca pokušala je 1936. da pokrene časopis "Život"; uspela je da izda samo dva broja. Pozivajući se više na njegov naziv nego li na program, 1957. je ustanovljen časopis "Novi život", organ Saveza pisaca Rumunije, koji preimenovan (godine 1964) u "Književni život", izlazi i sada, ali kao organ Saveza Srba.

Najdugovečniji srpski list u Temišvaru bio je "Pravda". Pokrenut kao organ efemernoga Slavenskog antifašističkog fronta 1944, list je obezbedio priznanje i pomoć političkih državnih organa, pa je menjao i izdavače, i profil, i format, i dinamiku izlaženja, pa i naslov (od 1969 naslov je "Banatske novine"), ali je izlazio sve do 1990. godine.

"Kulturni uputnik" je kao propagandni časopis za kulturu pokrenut 1948. godine; od godine 1955. do prestanka izlaženja 1958. izlazio je pod naslovom "Narodna kultura".

Posle događaja 1989. kolektiv "Banatskih novina" odlučio je da izdaje nov list, naslovljen "Naša reč", koji je postao organ Saveza Srba u Rumuniji, i kao takav izdaje se o državnom trošku.

Kao zanimljivost, posle nekih nesporazuma u redakciji "Naše reči", godine 2002. počeo je izlaziti u privatnoj režiji časopis maloga formata i tiraža "Zeleni konj", prvi i jedini srpski periodik koji se u Temišvaru štampa latinicom.

Izdavanje knjiga. Temišvarski Srbi su svoje knjige od starine štampali uglavnom u Pešti i Beču. Srpske štamparije u Temišvaru javljaju se u 19. veku. Mada je štampanje knjiga bilo samo sporadično, u Temišvaru je izdavano iz mnogih domena: beletristike, istorije, geografije, medicine, filozofije, teologije, politike, ekonomije.

Sada Savez Srba izdvaja iz svoga budžeta deo sredstava i izdaje, u manje-više improvizovanim uslovima, godišnje po desetak malotiražnih knjiga, namenjenih uskom čitalačkom krugu. No kada se knjiga odštampa Savez nema mrežu za plasman, pa zato knjige tavore po skladištima i teško stižu u prave ruke. Takvo izdavaštvo, koje tavori na entuzijazmu i na državnim jaslama, ne može biti dugovečno i trebalo bi ga na vreme preosmisliti.

Zaključak i perspektive. U Temišvaru sada živi Srba više no ikad, no oni su slabo međusobno povezani i nemaju, kao nekada, dobro organizovani društveni život. Grad na Begeju će i dalje ostati stecište Srba, koji, zbog društvenih prilika, sve više napuštaju sela. Temišvar će, dakle, i dalje sve više opravdavati svoj nadimak najvećega srpskog sela u Rumuniji, ali će sjaj i domet Srba zavisiti uglavnom od prodora pojedinaca. A kako su pojedinci u Temišvaru bili i Dositej, i Vuk, i karlovački mitropoliti Mojsej Putnik, Vikentije Jovanović Vidak, Samuil Maširević i Georgije Branković, i Branko, i Sterija, i patrijarh srpski Vikentije, i Crnjanski i toliki drugi, na Srbima još dugo neće biti da unaprede, nego da dostignu i sačuvaju predstavu koju su o srpskom narodu izgradili njihovi prethodnici.